

De uitdaging voor de 21^e eeuw:

Zorgzaamheid verankeren in het economisch systeem¹.

door Thera van Osch

Hoe is de zorg verankerd in ons sociaal-economisch systeem? Als we het nieuws volgen zien we de afgelopen jaren in hoofdzaak artikelen over wachtlijsten voor de medische zorg, knelpunten in de professionele thuiszorg, tekort aan kinderopvangvoorzieningen, politiek getouwtrek over de overheidsmiddelen voor de zorgsector, bezorgdheid over de toekomstige zorgkloof bij toenemende vergrijzing van de bevolking en over de uitholling van de onbetaalde zorgsector door stijgende arbeidsmarktparticipatie van vrouwen. Ondanks de economische groei in Nederland sinds de jaren '90 blijkt de economie niet in staat de groeiende knelpunten in de zorg het hoofd te bieden. De probleemstelling die we in dit hoofdstuk willen exploreren is: Welke antwoorden zijn vanuit economisch oogpunt mogelijk op de vraag "Wie zorgt in de 21^e eeuw?"²

5.1 De zorgeconomie

De 'Economy of Care' (Zorgeconomie) is een ontluikende tak van de economische wetenschap, die vanuit de ethiek van zorg dát deel van de economische werkelijkheid wil begrijpen en beschrijven, dat tot nu toe buiten het kader van het gangbare neoklassieke economisch denken valt. Het Engelse begrip 'care' heeft meer betekenissen dan het Nederlandse begrip 'zorg'. Het verwijst niet alleen naar 'zorgen voor', en 'verzorgen van' maar ook naar 'zorgvuldigheid', naar 'verantwoordelijkheid', 'zich bekommeren om' of 'om iemand of iets geven'. In alle zichzelf handhavende culturen heeft de zorgethiek een plaats in de wijze waarop mensen zorgen voor zichzelf, voor elkaar en voor hun omgeving: de zorg voor het eigen bestaan in wisselwerking met de omgeving, de zorg van ouders voor hun kinderen, van jonge mensen voor ouderen, van gezonden voor zieken, de zorg van gemeenschappen van mensen voor dieren, planten en voor de leef-, woon- en werkomgeving.

Het belang van zorg voor de *sociale duurzaamheid* van een gemeenschap wordt pas zichtbaar als zorg in de knel komt: kinderen gaan verwaarloosd rondzwerven, ouderen verkommeren, de woon- en leefomgeving verloedert.

Analoog hieraan wordt het belang van zorg voor de *ecologische duurzaamheid* pas zichtbaar wanneer niemand zich bekommert over de gevolgen van menselijk handelen voor milieu: bossen verdwijnen, meren en rivieren drogen uit, de lucht vervuult, diersoorten gaan uitsterven, het klimaat verandert en natuurlijke hulpbronnen raken uitgeput. Zorg wordt vaak geassocieerd met de privé-sfeer van mensen, met het gezin, en met vrouwelijke bezigheden. Dit is niet verwonderlijk, omdat het merendeel van de zorgarbeid bestaat uit onbetaalde arbeid waarvan vrouwen wereldwijd (inclusief in Nederland) ongeveer tweederde voor hun rekening nemen. Daarnaast wordt zorg in verband gebracht met de geprofessionaliseerde zorg in ziekenhuizen, verzorgingscentra, thuiszorg en kinderopvang.

In de recente literatuur over zorgethiek wordt zorg echter niet zozeer gezien als een activiteit die gelokaliseerd is in de privé-sfeer of de zorgsector, maar meer als *een levenshouding* of morele oriëntatie, waarin verantwoordelijkheid, betrokkenheid en aandachtigheid centraal staan. Vanuit die benadering is zorgarbeid niet alleen een activiteit die uit te drukken is in objectieve maatstaven, zoals tijd of (equivalent van) marktwaarde, maar heeft een *intrinsieke waarde*, die verwijst naar de zingeving van het bestaan.

In de zorgethiek worden verschillende definities gegeven van zorg. Een veel aangehaalde definitie is die van Joan Tronto, die zorg ziet als *een activiteit die alles omvat wat we doen om onze 'wereld' te handhaven, te*

¹ Dit artikel is opgenomen in het 'Handboek Strategieën Zorg Centraal', dat ter gelegenheid van de Internationale Vrouwendag in 2002 is uitgegeven door de FNV Vrouwenbond, het Landelijk Steunpunt van Vrouwen in de Bijstand, de Vrouwen Alliantie. Utrecht, 8 maart 2002.

² Met deze vraag initieerde de directie Coördinatie Emancipatiebeleid van het ministerie van sociale Zaken en Werkgelegenheid in 1999 een debat over zorg in de toekomst.

*continueren en te repareren zodat we hierin zo goed mogelijk kunnen leven. "That world includes our bodies, our selves, our environment, all of which we seek to interweave in a complex, life-sustaining web."*³. Zorg loopt volgens haar dwars door het privé en het publieke domein heen en doorbreekt de scheiding tussen die twee. Deze opvatting over zorgethiek sluit ook aan bij de door de UNDP⁴ voorgestane politieke visie gericht op bevordering van *duurzame humane ontwikkeling* (human sustainable development). In deze visie is duurzame ontwikkeling niet alleen een kwestie van economische duurzaamheid in enge zin (duurzame economische groei), maar heeft ook een humane en ecologische dimensie. Vanuit deze optiek is zorg een perspectief dat - onder druk van met name de vakbeweging en de milieubeweging - ook herkenbaar begint te worden in het bedrijfsleven. Het ethisch verantwoord ondernemen (geen kinderarbeid, respect voor arbeidsrechten, menswaardige arbeidsomstandigheden e.d.) en het milieu verantwoord ondernemen (zorgzaam omgaan met natuurlijke hulpbronnen, recyclen e.d.) geven een nieuwe dimensie aan het ondernemerschap, een zorgdimensie. Ook het profiel van de moderne werknemer is - vooral dankzij de inzet van de vrouwenbeweging – de afgelopen decennia ingrijpend gewijzigd van 'louter arbeidsfactor' naar 'werknemer met zorgverantwoordelijkheid'.

De zorgeconomie vertrekt vanuit *een integraal mensbeeld waarin de onderlinge betrokkenheid en/of verbondenheid centraal staat*. Een eensluidende definitie over zorgeconomie bestaat nog niet. Uitgaande van de hierboven genoemde definitie van Joan Tronto, wil ik de zorgeconomie hier (voorlopig) definiëren als *de wetenschap van menselijk gedrag die gericht is op onderhoud, voortzetting en reparatie van de wereld teneinde de kwaliteit van het leven van ieder afzonderlijk en van elkaar duurzaam te verbeteren*. Hoewel de zorgeconomie alle sferen van de samenleving doordrenkt (privésfeer, lokale gemeenschap, bedrijfsleven, publieke sfeer, ecologisch systeem), blijft deze toch onzichtbaar in de huidige economische modellen en statistieken.

De vraag is: Kan de zorgeconomie verankerd worden in het hedendaags economisch denken?
 En ten tweede: Hoe zou het zorgperspectief gemainstreamed kunnen worden in de economie?
 Om deze vragen te kunnen beantwoorden, wordt in de volgende paragraaf een korte verkenning van de oorsprong en grondslagen van het hedendaags economisch denken gegeven.

5.2 Het denkkader van hedendaagse mainstream-economen.

De theorieën en modellen waarmee het merendeel van de huidige economen zich bedient, zijn nog steeds gebaseerd op vooronderstellingen en paradigma's die door de neoklassieke economen ontwikkeld werden in de 19^e eeuw in een tijdgeest van opkomende industrialisering en nationalisme. De nationalistische gevoelens die zich in deze periode sterk ontwikkelden, lieten ook de economen niet onberoerd: Versterking van de concurrentiepositie van de natie en vergroting van de *nationale produktie* werd een belangrijk doel van het economisch handelen. De mens werd in deze context vooral gedefinieerd als produktiekracht, als arbeidskracht die kon worden ingezet ter vergroting van de produktie van de natie. De voortbrenging en reproductie van menselijk leven werd hoofdzakelijk als een natuurlijk proces beschouwd. Mensen waren voor deze economen pas interessant op het moment dat ze op de markt tevoorschijn kwamen om hun arbeidskracht te verkopen, of om goederen en diensten te kopen. Zodoende werd de mens gedefinieerd als *arbeidsfactor of als consument*. Hun handelen en gedragspatronen werden verklaard vanuit de *subjectieve waardenleer*⁵, die ervan uitgaat dat elk persoon handelt vanuit eigen belang en op rationele wijze beslissingen neemt met het doel een zo groot mogelijk

³ Tronto, J.C.: *Moral Boundaries. A Political Argument for an Ethic of Care*. New York/Londen, Routledge, 1993

⁴ United Nations development Programme

⁵ Heinrich Gossen, 1854: *Entwicklung der Gesetze des menschlichen Verkehrs und der daraus fließenden Regeln für menschliches Handeln*. Hij was de eerste die de subjectieve waardenleer uitwerkte met de later naar hem genoemde eerste wet van het dalend grensnut, waarbij het grensnut daalt binnen een bepaalde behoeftenperiode naarmate de hoeveelheid die verbruikt wordt toeneemt. En de Tweede Wet van Gossen: de wet van de nivellering van het grensnut, waarbij de mens een onderling gelijk grensnut probeert te bereiken in zijn streven naar bevrediging van verschillende behoeftensoorten. In het laatste kwart van de 19^e eeuw wordt de subjectieve waardenleer ook ontwikkeld door neo-klassieke economen zoals W.S. Jevons (1835 – 1882), C. Menger (1841 – 1921) en L. Walras (1843 – 1910).

nut te bereiken. Het totaal van de nutsfuncties van alle personen die via hun koopgedrag een optimale behoeftebevrediging nastreven, bepaalt de vraag op de markt van goederen en diensten.

Wat deze rationele consumenten nog verder doen in het leven was voor economen niet interessant, omdat het geen marktwaarde opleverde, en dus besloten de economen van weleer de mensen te clusteren in zogenoemde *consumptie-eenheden*. Hun interesse ging vooral uit naar de nieuwe mogelijkheden die dankzij het industrialiseringsproces waren ontstaan ter vergroting van de productie. De *productie-eenheden* (bedrijven), die als tegenpool van de consumptie-eenheden (gezinnen) in het standaardmodel van het economisch denken werden opgenomen, kwamen in het centrum van de belangstelling van economen te staan. Verschillende takken van de economie zijn hierover ontwikkeld, zoals bedrijfseconomie en bedrijfsorganisatie. Ook hier werd de formule van rationeel economisch handelen toegepast, zij het dat deze niet nutsmaximalisatie, maar winstmaximalisatie postuleerde. Winsten werden uitgedrukt in geld en konden pas gerealiseerd worden als de producten verkocht werden op de markt. Productie van goederen en diensten die niet op de markt verschenen (zoals productie voor eigen gebruik, onbetaalde dienstverlening aan medemensen, opvoeden en grootbrengen van kinderen) kwamen zodoende buiten het blikveld van de economische theorie te staan. Dit telde simpelweg niet mee en werd verwezen naar andere disciplines zoals de sociologie of psychologie. Ook de natuurlijke omgeving telde niet mee, zolang deze niet was gedefinieerd als potentiële bron voor exploitatie of omgezet in producten voor de markt. Zo krijgt een boom pas economische waarde nadat hij is omgezet in planken die verkocht zijn op de markt.

Door optelling van de in geld uitgedrukte totale marktproductie van een land waren economen in staat het Nationaal Produkt te berekenen. De hoogte van de nationale productie is van belang, omdat hieruit de inkomsten van de gezamenlijke bewoners van een land betaald moeten worden, zoals lonen, salarissen, renteinkomsten en dividenden. Op basis van deze gezamenlijke inkomsten berekenen de economen het Nationaal Inkomen. De verhoging van de nationale productie (economische groei) wordt het ultieme doel van economisch beleid, omdat op deze wijze het gezamenlijke inkomen van de bewoners van een land kan stijgen en een staat van welvaart bereikt kan worden.

Een algehele veronderstelling van neoklassieke economen is dat het systeem van vraag en aanbod op de markt de economie automatisch in evenwicht brengt. De mate van schaarste komt tot uitdrukking in de prijs. Hoe meer schaarste, des te hoger de prijs. Bij overtollig aanbod daalt de prijs. Bij overvloed kan de prijs onder het niveau van de productiekosten komen en zelfs tot nul dalen. Bij een grote vraag en beperkt aanbod stijgen de prijzen en valt automatisch een aantal potentiële consumenten af dat de hoge prijs niet kan betalen, waardoor de vraag weer daalt. Of er springen nieuwe bedrijven op de markt die winstkansen zien in de grote vraag, zodat het aanbod toeneemt en - bij gelijkblijvende vraag - de prijzen weer dalen. Het klinkt allemaal uiterst logisch, de vrije markt, die als een *onzichtbare hand* evenwicht tot stand brengt tussen vraag en aanbod van goederen en diensten (consumptiemarkt), van arbeidskrachten (arbeidsmarkt) en van kapitaal (financiële markten).

Zo logisch klinkt deze economische benadering, dat economen zich dan ook generaties lang sufgepiekerd hebben over de oorzaken van de verstoringen van dit evenwicht in tijden van regelmatig terugkerende economische crisis. Buiten crisistijd lag de aandacht van (macro)economen meestal op issues die verband hielden met het streven naar een evenwichtige economische groei op een zo hoog mogelijk niveau van het nationaal inkomen. Nu eens vonden ze dat de regering zich daarbij afzijdig moest houden en de markt zijn werk moest laten doen, dan weer pleitten ze voor actieve staatsbemoeienis om de economie te stimuleren. Vele scholen zijn hieruit voortgekomen (zoals de Keynesiaanse school en de Monetaristen), maar geen van deze mainstreamscholen hebben de fundamentele vooronderstellingen en paradigma's van het economisch denken, zoals deze in de 19^e eeuwse context geconceptualiseerd zijn, ter discussie gesteld.

5.3 Feministische kritiekpunten op de neoklassieke economie

De fundamentele kritiek die vanuit het feminisme is ingebracht tegen de neoklassieke economische benadering ontmoet vaak een equivalente gedachtengang in de milieubeweging. Als belangrijkste speerpunten van deze kritiek kunnen worden genoemd:

*Paradigma*⁶

Een van de kernpunten van kritiek, die uit verschillende hoeken geleverd wordt op de neoklassieke economie is dat deze geen nieuwe inzichten weet te ontwikkelen over de werking van de samenleving. In plaats daarvan modelleert en consolideert de economische wetenschap (en het daarop gebaseerde beleid) de maatschappij vanuit een *selectief gezichtspunt*, waarin het marktdenken centraal staat. Menselijke verhoudingen worden hierin gereduceerd tot ruilverhoudingen. Ruilverhoudingen worden verklaard vanuit het paradigma van de "homo economicus" - een theoretische constructie van de ééndimensionale rationele mens die maximale behoeftebevrediging nastreeft met beschikbare middelen. Dit mensbeeld is de grondslag voor economisch handelen en theoretisch uitgangspunt voor alle neoklassieke economen. Het is de basis voor hun theoretische bouwwerken en het daarop gebaseerde beleid. Stelt men in de plaats van de 'homo economicus' het paradigma van *'the caring human being'*, dan klopt er niets meer van de theorie en stort het complete theoretische bouwwerk in, inclusief het levenswerk van vele neoklassieke economen.

Consumptie-eenheid

Vele kritische pijlen zijn afgevuurd op de neoklassieke consumptie-eenheid. Het verdonkremen (in economische statistieken en modellen) van de grote hoeveelheid onbetaalde arbeid gericht op de dagelijkse reproductie en op de generationele voortbrenging en handhaving van menselijk leven, is wel een van de grófste beledigingen van de neoklassieken aan het adres van degenen die dit werk doen. Meestal vrouwen. Hun leven bestaat slechts uit consumeren - volgens deze economische optiek - en zij dragen niets bij aan de maatschappelijke ontwikkeling, noch aan de arbeidsproductiviteit of de economische groei. De eerste neoklassieke econoom die huishoudelijke productie erkende was Gary Becker⁷, die vanuit micro-economische benadering een theorie ontwikkelde over de allocatie van tijd en economisch gedrag op gezinsniveau⁸.

Sinds eind jaren '60 kwamen in alle talen en landen studies op gang van vrouwen om aan te tonen wat de economische waarde is van de onbetaalde arbeid die economen wegabstraheren in de black-box van de consumptie-eenheid. In Nederland was het vooral Marga Bruyn-Hundt die op dit terrein haar sporen heeft verdiend. Een klassieke topper was het boek van Marilyn Waring, *'If Women Counted'* (1988), waarin de economische statistieken kritisch geanalyseerd worden op hun impliciete vooronderstellingen. Hoewel er tot op de dag van vandaag nog geen eenheidsmaatstaf is voor het berekenen van de onbetaalde arbeid in de economie, komen de meeste studies toch uit op een totale waarde die ligt tussen de 50% en 100% van het bruto nationaal produkt. De landen van de VN hebben zich inmiddels verplicht tot opnemen van onbetaalde arbeid in de economische statistieken, middels ondertekening van het Platform for Action dat in 1995 tot stand kwam op de VN-Vrouwenconferentie in Beijing.

Een andere kritische pijl werd gericht op de tegenstrijdigheid binnen de neoklassieke theorie zelf: Terwijl op micro-economisch niveau wordt uitgegaan van afzonderlijke individuen met elk hun eigen grensnutfunctie, wordt in macro-economische statistieken het consumentengedrag niet gemeten per persoon, maar per consumptie-eenheid. Er wordt van uitgegaan dat degene die namens de 'consumptie-eenheden' op de markt opereert ook de

⁶ Zie ook: Irene van Staveren: *Caring for Economics; An Aristotelian Perspective*. Eburon, Delft, 1999.

⁷ Becker, G: *A theory of the allocation of time*. *Economic Journal*, 1965.

⁸ Sedertdien heeft de neo-klassieke school zich verbeterd en is een grote stroom onderzoek op gang gekomen over de economie op niveau van gezinshuishouding, maar op macro-niveau bleef de (onproductieve) consumptie-eenheid gehandhaafd. Nog steeds wordt Gary becker door veel feministische economen aangegrepen voor het vinden van verklaringen over de reden waarom betaalde en onbetaalde arbeid ongelijk verdeeld blijft onder mannen en vrouwen, zelfs bij een verbeterde toegang van vrouwen tot de arbeidsmarkt.

voorkeuren van de overige leden van het gezin kent en deze in zijn (haar) grensnutfunctie heeft meegenomen. Met andere woorden, er is zogenaamd geen verschil van mening over het beheer en gebruik van beschikbare middelen op gezinsniveau en alle wensen en voorkeuren van het gezin komen tot uitdrukking in de nutsfunctie van degenen die namens het gezin de inkopen doet. Dit altruïstische mensbeeld dat vanuit de macro-economische benadering wordt verondersteld, staat haaks op het paradigma van de 'homo economicus' die puur uit eigen belang handelt in de micro-economische benadering.⁹

Distributie

Voor de neoklassieke economen zijn alleen de markt en de overheid van belang voor de distributie van middelen. Ruil-, communicatie- of distributiecircuiten die niet gebaseerd zijn op de neoklassieke marktprincipes, maar op principes van solidariteit, reciprociteit (wederkerigheid) of sociale betrokkenheid komen niet voor in de neoklassieke vocabulaire, terwijl ze in werkelijkheid wel bestaan en een grote impact hebben op de sociale leefbaarheid.¹⁰ Burenhulp, mantelzorg, familie-vangnetten, kinderkledingbeurzen in buurtcentra, vrijwillige dienstverlening op scholen, vrijwillige training van kinderen en jongeren in sportclubs, rode kruishulp, al deze activiteiten dragen bij aan de distributie van goederen en diensten. Toch vallen deze vormen van distributie buiten het blikveld van de economie. De cijfers die hierover bekend zijn (SCP, CBS) worden niet tot nauwelijks meegenomen bij het opstellen van de richtlijnen voor macro-economisch beleid (Zie: vele jaargangen van Macro Economische Verkenningen).

Vanuit het begrip van de neoklassieke 'homo economicus' lijken veel van deze activiteiten economisch irrationeel, omdat het eigen belang niet direct zichtbaar wordt. Daarentegen sluiten genoemde activiteiten wel feilloos aan bij de categorie van "*caring human being*".

Schaarste

Vanuit de vrouwenbeweging en de milieubeweging wordt vooral kritiek geleverd op de hantering van het begrip 'schaarste' in de neoklassieke economie. Dit begrip wordt in hoofdzaak toegepast op de markt en komt tot uitdrukking in de prijsvorming. Alles wat op de markt verschijnt en/of in geld kan worden uitgedrukt telt mee. Pas als er een prijskaartje aan hangt heeft iets waarde. En het prijskaartje is hoger naarmate de schaarste groter is. Alles wat geen prijs heeft is niet schaars, zoals onbetaalde arbeid en biodiversiteit.

Onbetaalde arbeid verschijnt niet op de arbeidsmarkt, en telt dus niet mee in de economie. Het heeft geen prijs op de markt en is daarom in de denktrant van de markteconomie *niet* schaars. Er kan als het ware oneindig gebruik van worden gemaakt zonder dat dit invloed heeft op de werking van het economisch systeem. In tijden van economische crisis, wanneer de winsten onder druk staan, wordt dit dan ook volop gedaan, door bijvoorbeeld het afwentelen van kosten op de onbetaalde economie. Bekende voorbeelden hiervan zijn de bezuinigingen op onderwijs en gezondheidszorg, waardoor een deel van de lasten wordt doorgeschoven naar de onbetaalde sector, die - geconfronteerd met de menselijke repercussies van de bezuinigingen - het tekort aan professionele krachten en middelen opvangt (bijvoorbeeld mantelzorg, vrijwilligerswerk op scholen). De sociale kosten die dit met zich meebrengt voor hen die actief zijn in de onbetaalde economie blijven onzichtbaar in de economische statistieken. Gezien de ongelijke verdeling van onbetaalde arbeid worden vrouwen daardoor onevenredig zwaar belast met het opvangen van de klappen van de crisis. Al decennia lang hamert de vrouwenbeweging op gelijke verdeling van betaalde en onbetaalde arbeid tussen mannen en vrouwen, omdat vrouwen die deelnemen aan de arbeidsmarkt dagelijks aanlopen tegen de *schaarste aan tijd* om zorg en arbeid in evenwicht te brengen, een

⁹ Gardiner, Jean: El trabajo doméstico revisitado : Una crítica feminista de las economías neoclásica y marxista. In : Thera van osch (ed) : Nuevos enfoques económicos ; Contribuciones al debate sobre Género y economía. San José, 1996

¹⁰ Zie: Staveren, Irene van: Caring for Economics; An Aristotelian perspective. Delft, eburon, 1999.

schaarste die nijpender wordt naarmate grotere delen van de (publieke en professionele) zorg worden afgewenteld op de onbetaalde sector van de economie.

Soortgelijke kritiek op het neoklassieke denken komt uit de milieubeweging. De natuur - het ecologisch systeem - heeft op zichzelf geen prijskaartje. Het kost niets, en dus is het *niet* schaars in het neoklassiek economisch model. De lucht die we inademen is niet schaars, heeft dus geen prijs. We kunnen het gratis inademen. Pas als schone lucht schaars wordt en we deze alleen nog via zuurstofflessen kunnen verkrijgen, wordt het een interessant marktproduct. De productie en verkoop van gezuiverde lucht in zuurstofflessen draagt bij aan het proces van economische groei. Analoog hieraan vertaalt de exploitatie van de natuur, de uitputting van natuurlijke hulpbronnen, de vervuiling van grond, water en lucht zich in economische groei. Investerings in het opruimen van de vervuiling, zoals bijvoorbeeld bodemsanering, dragen op hun beurt ook weer bij tot economische groei, omdat dit leidt tot werkgelegenheid en inkomsten. Hoe meer vervuiling, en hoe meer investeringen om de troep weer op te ruimen, hoe meer economische groei. De schade die dit proces met zich meebrengt voor het milieu blijft echter onzichtbaar in de economische statistieken, omdat de natuur op zich, de waarde van schone lucht, van een zuivere rivier, van een mooi landschap of van de biodiversiteit niet als producten verschijnen op de markt. Ook al sterven diersoorten uit, zij zijn niet schaars in economische zin, en hun uitsterven heeft (voor zover ze zelf geen marktproduct waren) geen gevolgen voor de economische groei.

Productiviteit

Het opvoeren van de nationale productie is een doel op zich geworden van de economie. Het streven is een permanente groei van de economie. Middels investeringen in de productiecapaciteit, en verhoging van de arbeids- en kapitaalproductiviteit, kan het ritme en de intensiteit van de productie worden opgevoerd. Het tempo waarmee de exploitatie van natuurlijke hulpbronnen wordt geëxploiteerd is daardoor vele malen hoger dan de tijd voor herstel van het ecologisch evenwicht. De economische groeicijfers worden echter niet gecorrigeerd voor de kosten van het verlies van onherstelbare natuurlijke hulpbronnen en verstoring van het ecologisch evenwicht, omdat de natuurlijke omgeving geen prijs heeft op de markt. Het biologisch ritme van de natuur, wordt door het industrieel ritme ingehaald, waardoor natuurlijke reserves uitgeput raken. De zorgethiek geeft echter nieuwe perspectieven voor productiviteitsverhoging, namelijk een verhoging waarbij handhaving of herstel van het ecologisch evenwicht deel uitmaakt van de beslissing (bijvoorbeeld kerncentrales of windmolens?) en niet meer uitsluitend economische motieven.

Productiviteitsverhoging en vermarketing van zorgarbeid lopen niet altijd goed af. Door een product op de markt te worden, kan zorgarbeid niet-monetair waardeverlies lijden. Niet alleen herverdeling van zorgtaken, maar ook erkenning van de *intrinsieke waarde* van zorg voor de kwaliteit van het leven wordt vanuit de vrouwenbeweging steeds meer benadrukt. Er is vervangbare en onvervangbare zorgarbeid. De affectie die een ouder voelt voor haar/zijn kind is een onvervangbaar aspect van de zorg, dat niet op de markt gekocht kan worden. Zodra zorg in economische waarden wordt uitgedrukt, bijvoorbeeld in geld, kan het zijn intrinsieke waarde gaan verliezen, omdat het dan zijn *nuttigheid* moet gaan bewijzen *in termen van ruilwaarden*. Het is ook de intrinsieke waarde, die *productieverhogende investeringen* in moeilijk vervangbare zorgarbeid ineffectief, en zelfs contra-productief kunnen maken. Zieke mensen worden niet sneller beter door ze aan te sluiten op efficiënt verhogende apparaten die hen nog sneller in en uit hun bed tillen, of hen nog sneller wassen, of hen efficiënt van pillen of poeders voorzien. Zij kunnen er zelfs zieker van worden. Het voortbrengen, grootbrengen, opvoeden en zorgen voor een kind is een proces dat niet door technische investeringen versneld kan worden. De groei en ontwikkeling van kinderen is nu eenmaal gebonden aan een socio-biologisch ritme, waarbij jarenlang elke dag geduld, aandacht, vertrouwen, affectie, verantwoordelijkheid, betrokkenheid, en liefde nodig zijn om een evenwichtige volwassene te krijgen. En dat zijn diensten of producten die niet via de markt te koop zijn. Veel zorgtaken kunnen worden uitbesteed, maar niet alle zorgtaken lenen zich daarvoor. Zij moeten zelfs beschermd worden tegen

uitholling door de markt. Een herwaardering en herverdeling van de zorgarbeid is nodig om te voorkomen dat er geen tijd en plaats meer is voor onvervangbare zorg, die een intrinsieke waarde vertegenwoordigt in het leven van mensen.

Globalisering

Het lijkt een anachronisme: Terwijl we leven in een periode van globalisering, blijven economen zich bedienen van *National Accounting Systems*, die bij elkaar opgeteld de economische toestand van de wereld zouden moeten weergeven. Evenals hun westerse collega's in de 19^e eeuw, toen het nationalisme hoogtij vierde, is de aandacht van hedendaagse macro-economen vooral gericht op de concurrentiepositie van de landen. Dat de wereld inmiddels een "Global Village" is geworden - waar financiële transacties, informatiestromen, communicatiesystemen en migrantenstromen iedereen dagelijks wereldwijd met elkaar verbinden, en waar de repercussies van milieuvuiling niet ophouden bij de grens van een land, waar de massamedia een deel van de primaire socialisatie van de kinderen wereldwijd op zich hebben genomen, en waar alle landen economische afhankelijkheidsrelaties tot elkaar hebben - schijnt nog maar nauwelijks tot de economen te zijn doorgedrongen. In plaats van een instrument te zijn om de mondiale economie in evenwicht te brengen en voor iedereen een duurzaam menswaardig bestaan te creëren, rechtvaardigt de economische wetenschap de ongelijke ontwikkeling in de wereld met behulp van vergelijkingen over nationale economische prestaties. Duurzame economische groei is een begrip voor nationaal gebruik en staat bovendien op gespannen voet met ecologische en sociale duurzaamheid, zoals we uit bovenstaande kritiekpunten kunnen afleiden.

Het lijkt alsof de economie is vervreemd van zijn werkelijke object, namelijk de productie van voorwaarden voor het menselijk leven. In plaats van de wereld te onderhouden, voort te zetten en te repareren teneinde de kwaliteit van het leven van iedereen te verbeteren, wordt de wereld geëxploiteerd, blijven ongelijkheden voortbestaan of polariseren zelfs, raken de bronnen uitgeput en wordt de algehele kwaliteit van het leven wereldwijd aangetast.

5.4. Slotopmerking

De neoklassieke economie is duidelijk aan revisie toe. Het mensbeeld en denkkader van neoklassieke economen sluit niet meer aan bij de huidige sociaal-economische realiteit. Daarentegen past het mensbeeld van de zorgeconomie niet binnen de denkkaders van de neoklassieke economie en is zelfs tegenstrijdig met het theoretisch uitgangspunt van de 'homo economicus' waarop de neoklassieken zich baseren. Verankering van zorgzaamheid in de gangbare neoklassieke economie, zal dan ook een 'hell of a job' zijn, zo niet een onmogelijkheid:

- Andere waarden en gedragspatronen die niet overeenkomen met het paradigma van het rationeel economisch gedrag, moeten zichtbaar gemaakt worden als basis voor economisch handelen.
- Er dient instrumentarium ontwikkeld te worden, dat de sociaal-economische segregatie op basis van niet-economische gronden (zoals bijvoorbeeld discriminatie op basis van gender, etniciteit of leeftijd) zichtbaar maakt, en gelijkwaardige kansen en mogelijkheden voor iedereen bevordert.
- Nieuwe indicatoren zijn nodig voor het uitdrukken van de intrinsieke waarde van zorg.
- De zorg en (met name de onbetaalde) zorgeconomie moeten worden opgenomen in het economische model dat de grondslag vormt voor het sociaal-economisch beleid van de overheid.
- De waarde van de onbetaalde arbeid moet worden opgenomen in het BNP.
- De cijfers over economische groei moeten gecorrigeerd worden voor de menselijke repercussies en sociale kosten van milieudegradatie.

- Er moeten randvoorwaarden gesteld worden aan de economische groei, die rekening houden met zowel de natuurlijke herstelperiode van het ecologisch systeem, als met de (dagelijkse en generationele) sociaal-biologische-culturele ontwikkeling en hersteltijd van de mens.

In plaats van energie te steken in het gevestigde economendom om mainstreaming van de zorgeconomie te bereiken, kunnen creatieve economen zich mijns inziens beter toeleggen op het ontwikkelen van een nieuwe economische school, met nieuwe paradigma's en denkkaders, die beter aansluiten bij de huidige realiteit en perspectief bieden op een duurzame menswaardige toekomst voor iedereen.